

Н. М. Охріменко,
аспірант кафедри права і законотворчого процесу,
Національна академія державного управління при Президентіві України

ПРИНЦИПИ НОРМОТВОРЧОСТІ МІНІСТЕРСТВА УКРАЇНИ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

У статті дано визначення поняття "принципи нормотворчості міністерства України". Спираючись на результати досліджень у галузі державного управління та галузі права, запропоновано власний перелік принципів нормотворчості міністерства України та необхідність їх застосування в практичній діяльності.

In this article we give a definition of concept rulemaking principles of a ministry of Ukraine. We propos the set of principles of rulemaking of a ministry of Ukraine and the necessary of their application in practice, based on the results of research in the field of public administration and law.

Ключові слова: нормотворчість, нормотворчість міністерства, принципи нормотворчості.
Key words: rulemaking, rulemaking of a ministry, the principles of rulemaking.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Майбутнє українського суспільства визначальною мірою залежить від злагодженої праці державних органів. Постійне реформування органів державної влади актуалізує питання правового регулювання суспільних відносин, що набувають провідної форми державного управління. Регулювання суспільних відносин у певній сфері чи галузі здійснюють міністерства шляхом розробки та прийняття нормативних актів. Нормотворча діяльність міністерства України на сьогодні не врегульована жодним нормативно-правовим актом, крім питань, що стосуються державної реєстрації нормативно-правових актів. Вирішення цього питання потребує теоретичного обґрунтування, що є базою для практичних дій. Державно-управлінська діяльність, в тому числі і нормотворча діяльність міністерства, базується на принципах, під якими розуміють основні засади такої діяльності. Вони мають втілюватися в наукових концепціях, творчих підходах, ідеях, поглядах. Ефективність і результативність розробки підзаконних нормативних актів міністерством України великою мірою залежить від дотримання принципів нормотворчості.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Аналіз наукової літератури дозволяє зробити висновок, що принципи нормотворчості міністерства України не знайшли широкого відображення в наукових дослідженнях. Тож визначення та характеристика принципів нормотворчості міністерства України ґрунтуватимуться на дослідженнях принципів державного управління, принципів права, принципів правотворчості та законотворчості, що розглядалися у роботах вітчизняних та зарубіжних авторів.

Проблемою нормотворчості займалися такі науковці, як Н.В. Александрова, В.К. Бабаєв, В.Д. Бакуменко, Є.А. Гетьман, Л.М. Горбунова, О.Л. Дзюбенко, Н.Г. Плахотнюк, П.М. Рабінович. Серед вітчизняних науковців та практиків принципи права, правотворчості та законотворчості досліджували: В.Б. Авер'янов, С.С. Алексєєв, С.А. Комаров, А.Ю. Олійник, А.М. Рішелюк, І.С. Терлецька, Р.Ю. Ященко. При визначенні та характеристиці принципів нормотворчості використовувалися дослідження Г.В. Атаманчука та інших науковців у галузі державного управління.

НЕВИРІШЕНІ РАНІШЕ ЧАСТИНИ ЗАГАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМИ

У вітчизняній літературі принципи нормотворчості міністерства України залишаються малодослідженими та чітко не визначеними.

Метою статті є обґрунтування сутності поняття "принципи нормотворчості міністерства України", визначення переліку принципів нормотворчості міністерства, а також аналіз їх змісту.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Вище зазначено, що принципи нормотворчості міністерства базуються на принципах права та принципах державного управління. Поняття "принцип" є базовим для будь-якої галузі науки, в тому числі і державного управління. Значну увагу вивченню поняття принципів державного управління приділив Атаманчук Г.В. Він зазначив, що "принципом державного управління є закономірність, відносини або взаємозв'язок суспільно-політичної природи та інших груп елементів державного управління (системи онтологічних елементів), виражена у вигляді певного наукового положення, закріпленого в більшості своїй правом і застосовуваний у теоретичній і практичній діяльності людей з державного управління" [1, с. 265]. Принципи нормотворчості міністерства зумовлені принципами функціонування державного управління та органів державної влади. Вони нерозривно пов'язані між собою.

Характер механізму адміністративно-правового регулювання суспільних відносин, природу зв'язків, які формуються в процесі цього регулювання, визначають принципи адміністративного права. У свою чергу, принципи державного управління — це основоположні ідеї, які визначають порядок організації та здійснення управління. Вони є правовими вимогами, обов'язковими для виконання і дотримання в процесі виконавчої [2, с. 82] та нормотворчої діяльності. Можна констатувати спільність рис між принципами адміністративного права і принципами державного управління, тобто ці принципи мають бути взаємозумовленими.

Будь-яка сфера діяльності, в тому числі і нормотворчість міністерства України, ґрунтується на застосуванні певних принципів. При цьому повинен реалізуватися головний принцип — забезпечення максимальної ефективності всієї системи державного управління в результаті її діяльності.

Міністерство в процесі своєї державно-управлінської діяльності здійснює нормотворчу діяльність, під якою, на наш погляд, слід розуміти специфічну форму комплексу активних дій уповноважених на те осіб міністерства України, спрямованих на врегулювання суспільних відносин шляхом встановлення норм права, внесення змін до існуючих норм, формування, ухвален-

ня та оприлюднення (у разі необхідності) нормативних актів міністерства та припинення їх дії.

Враховуючи вищенаведене, під принципами нормотворчості міністерства України розуміємо, по-перше, систему базових положень, основоположних ідей, керівних правил, закономірностей, відповідно до яких здійснюється нормотворча діяльність міністерства, встановлюється черговість етапів цієї діяльності; по-друге, загальні вимоги, що висуваються до змісту нормативних актів як правових форм управлінської діяльності міністерства.

Міністерство діє в межах повноважень, закріплених нормами права, що передбачає нормотворчу діяльність. Це, звичайно, не позбавляє необхідності втілення вказаних у статті теоретичних положень у практичну діяльність міністерства з розробки нормативних актів.

Виходячи з авторського поняття принципів нормотворчості міністерства України та узагальнення теоретичного матеріалу з державного управління й адміністративного права, наведемо перелік принципів, які, на наш погляд, слід розділити на дві категорії: загальні принципи нормотворчості та спеціальні принципи нормотворчості.

До загальних можна віднести: принцип законності, принцип гуманізму, принцип демократизму, принцип науковості, принципи гласності, прозорості та відкритості (публічності).

Нормотворчість міністерства України має, в першу чергу, ґрунтуватися на положеннях Конституції України та законів України. У зв'язку з цим варто розглянути перший принцип, який є відправною засадою формування нових норм права — принцип законності — принцип, який передбачає чітку ієрархію правових актів, процедуру прийняття акта, його зміст, а також діяльність суб'єктів нормотворчості лише в межах своєї компетенції, на основі закону і в повній відповідності з ним [8, с. 238]. Горбунова Л.М. у своїй праці визначає, що законність у нормотворчому плані містить ідеї, по-перше, про верховенство (вищу юридичну силу) положень закону щодо норм усіх інших правових актів; по-друге, про зумовленість положеннями законів кола суб'єктів нормотворчих повноважень у нашій державі, форм і меж відповідної їх діяльності; по-третє, про обов'язок держави організувати реалізацію даних вимог у процесі провадження правотворчої діяльності [6, с.21] і міністерства також. Принцип законності притаманний тільки правовій демократичній державі.

Науковці визначають такий принцип нормотворчості як принцип гуманізму. Копейчиков В.В. звертає увагу, що саме такі соціальні цінності, як свобода, рівність, справедливість, становлять сутність гуманізму [13, с. 660]. Ідея гуманізму постійно поширюється та чинить свій вплив на різні сфери суспільного життя, в тому числі і на нормотворчість міністерства. У відповідності з цим принципом нормативні акти, розроблені міністерством, закріплюють й уточнюють відносини між людиною, державою та суспільством, вони повинні бути направлені на забезпечення безпеки людини та громадянина, визнання цінностей особистості, повагу її гідності, захисту від свавілля, створення всіх необхідних умов для нормального існування та розвитку особистості. Тому цей принцип необхідно застосовувати при здійсненні нормотворчої діяльності міністерством України.

Принцип демократизму науковці формулюють як один із головних і загальних принципів побудови сучасної держави взагалі та державного управління зокрема. Він поширюється на всі види виконавчо-розпорядчої діяльності та на всі функціонуючі управлінські структури держави. Цей принцип потребує реальної участі громадян у здійсненні державного управління [7, с. 22—24], в тому числі при розробці нормативних актів, які врегульовують певні суспільні відносини. Здійснюючи нормотворчу діяльність, міністерство повинно вра-

ховувати інтереси суспільства, здійснювати "громадські обговорення" щодо нових правил поведінки, які зачіпають права та інтереси громадян. Принцип демократизму втілюється в обов'язковості вияву й вираженні в нормах права волі й інтересу народу [4, с. 69], участі представників суспільства у безпосередньому або опосередкованому формуванні права [4, с. 41].

Принцип науковості в нормотворчій діяльності міністерства також займає особливе місце. Він передбачає об'єктивний аналіз і оцінку реальної дійсності у тій сфері, яку необхідно врегулювати певним нормативним актом. Принцип науковості вимагає застосування всіх необхідних наукових засобів та методів, прогнозування наслідків дії прийнятих норм права. Цей принцип вимагає наявності спеціальних знань і відповідної кваліфікації тих осіб, які здійснюють нормотворчу діяльність в міністерстві. На переконання Бабаєва В.К., потреба науковості особливо зростає в наш час. Виключно велику користь могли б принести соціально-правові експерименти, коли створюється певна соціальна ситуація локального масштабу, в котрій здійснюється аналіз дій спеціально розробленого для неї нормативно-правового акту. Мета такого експерименту — визначити, які правові норми необхідні для нових умов та як вони будуть діяти. Він дозволяє виявити недоліки норм права, скорегувати їх та запобігти прорахунків у процесі подальшого правового регулювання суспільних відносин в певній сфері [3, с. 308]. Всупереч цьому в Україні вводяться в дію нормативні акти без відповідного науково-теоретичного забезпечення, без аналізу впливів, побічних ефектів, альтернатив. Практичні дії повинні базуватися на теоретичних розробках, а теоретичні положення впроваджуватися в практику за дотримання практичних результатів. І цим повинні займатися відділи аналітичного забезпечення міністерства, які повинні залучатися до розробки нормативних актів.

Принципи гласності, прозорості та відкритості при здійсненні нормотворчої діяльності міністерством України деякі науковці ототожнюють. Так, Совгіря О.В. у своїй статті здійснила аналіз наукової літератури з визначення змісту та співвідношення понять "гласність", "прозорість", "відкритість" та дійшла висновку, що кожен із цих принципів є самостійним. У свою чергу, Атаманчук Г.В., розглядаючи принципи державного управління, об'єднує такі складові, як гласність, прозорість, відкритість в державному управлінні в один принцип — принцип публічності [1, с. 275]. На наш погляд, позиція Совгіри О.В. та позиція інших авторів заслуговує на підтримку стосовно того, що принцип прозорості полягає в установленні органами державного управління умов, що забезпечують залучення громадян та інших об'єктів управління до прийняття управлінських рішень за рахунок створення й гарантування високого рівня їх обізнаності щодо змістовної та процедурної сторони державно-управлінської діяльності, а принцип відкритості є обов'язком органів державного управління із забезпечення можливості вільного доступу громадян до здійснення управління державними справами у спосіб безпосереднього волевиявлення [10, с. 21; 9, с. 48—49]. Принцип гласності в нормотворчості міністерства України передбачає обов'язок міністерства оприлюднити відкриту і повну інформацію про нормотворчу діяльність з подальшою можливістю надання громадськості пропозицій до проектів нормативних актів чи здійснення вільного обговорення такого проекту.

Переходячи до визначення видів і стислої характеристики змісту спеціальних принципів формування й функціонування нормотворчості, зазначимо, що для створення теоретичних спеціальних засад нормотворчості міністерства України доцільно виходити з положень як теорії державного управління, так і теорії права. Так, до спеціальних принципів ми віднесли принципи: своєчасності, оперативності, стабільності, доцільності й обґрунтованості, передбачуваності, пріоритет-

ності, взаємодії з іншими органами державного управління, координації нормотворчої діяльності, узгодженості, збалансованості, компетенції органу, логічності, професіоналізму, системності, додержання міжнародних стандартів, техніко-юридичної досконалості, ефективності, відповідальності.

Принцип своєчасності в нормотворчій діяльності міністерства вимагає розробки та впровадження в дію нормативного акта в той час, коли тільки починають виникати певні суспільні відносини, які необхідно врегулювати нормативним актом. Адже невчасно прийняте рішення про розробку нормативного акта може призвести до певних втрат морального, організаційного чи матеріального характеру. Цей принцип необхідно також застосовувати кожному працівнику міністерства. Він вимагає організації діяльності як міністерства в цілому, так і його окремих структурних підрозділів і кожному державному службовцю зокрема, вміння правильно розрахувати свій робочий час задля вчасного виконання завдань та одержання позитивних результатів у діяльності як самого міністерства так і галузі в цілому.

Налагоджена робота міністерства, в тому числі і його нормотворча діяльність, вимагає швидкого та чіткого реагування на зовнішній вплив різних факторів. Тому в нормотворчій діяльності міністерства необхідно застосовувати такий принцип, як принцип оперативності — уміння швидко та якісно провести аналіз, своєчасно виявити причини негативних тенденцій та оперативно здійснити необхідні корективи в нормативній базі.

У той же час при змінах чинників внутрішнього і зовнішнього середовища нормативні акти повинні стійко функціонувати та не зазнавати постійних змін. Стабільність та стійкість нормативної бази позитивно впливає на правосвідомість суспільства, розвантажує роботу працівників міністерства. Отже, принцип стабільності в нормотворчій діяльності також посідає певну нішу в нормотворчості.

Врегулювання суспільних відносин нормативними актами вимагає застосування принципу доцільності й обгрунтованості. При нормотворчості міністерства необхідно обгрунтовувати необхідність державного регулювання певних відносин, прийнявши до уваги як специфіку ситуації в момент прийняття рішення, так і спрогнозувати виникнення розмаїття обставин, що можуть виникати у тих чи інших життєвих ситуаціях вже в процесі застосування нормативного акта. Принцип доцільності в нормотворчості міністерства покликаний установлювати правильне співвідношення засобів регулювання та цілей, котрих необхідно досягти в результаті нормотворчості. Найпростішим із засобів є той, вибір якого найкоротшим і ефективним шляхом приведе до встановленої мети та досягнення відповідного результату.

Поряд з принципом доцільності й обгрунтованості варто виділити принцип передбачуваності, який забезпечить послідовність нормотворчої діяльності міністерства України, дозволить міністерству здійснювати планування своєї діяльності з нормотворчості, а також забезпечить реалізацію функцій міністерства та дозволить передбачити зміни діяльності тієї сфери, яку внаслідок регулюють.

Коло повноважень міністерства надзвичайно широке, його діяльність має багатогранний характер. Проблемні питання як міністерства, так і галузі визначаються в пріоритетних напрямках діяльності міністерства України, де передбачаються шляхи (інструменти) реалізації цих напрямів. Одним із таких інструментів є розробка нормативних актів міністерства. Діяльність міністерства нормотворчого характеру також може бути визначена як пріоритет. Отже, принцип пріоритетності в нормотворчості міністерства передбачає виокремлення окремих головних першочергових напрямів у розробці нормативних актів і концентрацію всіх ресурсів на реалізацію цих напрямів у встановлені терміни для досягнення очікуваних результатів.

Принцип взаємодії з іншими органами державного управління в нормотворчості покладає на міністерство

здійснювати роботу зі співпраці суміжних сфер діяльності. Це означає, що рішення про необхідність розробки спільного нормативного акта приймається двома чи декількома міністерствами чи іншими органами державної влади, після чого здійснюється спільна розробка проекту, його розгляд, погодження та прийняття. Термін "взаємодія" відображає особливий тип відносин між об'єктами, за яких кожен з об'єктів діє (впливає) на інші, викликаючи в них зміни, й водночас сам зазнає дії (впливу) з боку інших об'єктів, що, у свою чергу, зумовлює зміну його стану [12, с. 77]. Зокрема, під принципом взаємодії в нормотворчості міністерства України ми розуміємо особливий тип відносин між суб'єктами нормотворчості, що ґрунтується на активному діалозі учасників у вигляді переговорів, листування та погодження, за яких кожен із суб'єктів нормотворчості діє чи впливає на інших суб'єктів, що, в свою чергу, зумовлює зміну стану розробки та змісту предмета спільної діяльності. Щоб досягти спільної мети, взаємодія повинна складатися на рівні партнерських відносин.

Принцип взаємодії повинен тісно співіснувати з таким принципом, як принцип координації нормотворчої діяльності. Цей принцип вважаємо за необхідне розділити на три рівні, а саме:

- вертикальна координація, яка забезпечує єдність мети нормотворчості міністерства;
- горизонтальна координація, що допомагає взаємодіяти між собою всім учасникам нормотворчого процесу та координувати як свої дії, так і дії співучасників;
- внутрішня координація (самокоординація), яка включає координацію нормотворчого процесу з середини такого процесу для відображення слабких і сильних сторін створених нових норм права.

Принцип узгодженості в нормотворчій діяльності міністерства передбачає змістовну відповідність та незаперечність іншим нормам права. Цей принцип слід розуміти як врахування інтересів державної політики, яка впливає на формування нових норм права або зазнає впливу від цих норм. Отже, дії відповідних міністерств щодо нормотворчості повинні бути узгоджені та відповідати єдиній меті державного управління.

Принцип збалансованості в нормотворчості забезпечує баланс інтересів держави та її органів та інтересів суспільства.

Принцип компетенції органу, що приймає нормативний акт, також повинен враховуватися при здійсненні нормотворчої діяльності міністерства. Компетенція органу розглядається як сукупність владних повноважень, прав і обов'язків визначених в Конституції, Законі України "Про центральні органи виконавчої влади", Положенні про міністерство та інших нормативно-правових актах. Міністерство може видавати тільки ті нормативні акти і тільки з тих питань, що входять до його компетенції.

Розробка нормативних актів передбачає конструювання логічної структури такого акта, чіткий виклад, логічне розміщення та виклад тексту, послідовність, несуперечливість і зв'язок приписів між собою. Все це вимагає принцип логічності. В нормотворчій діяльності міністерства, як і в правотворчості, цей принцип має бути керівним правилом при здійсненні такої діяльності.

Нормотворчість міністерства — достатньо складний процес, що потребує професійного підходу на всіх його стадіях. Високої ділової компетенції вимагає підготовка нормативних актів від розробників, при цьому можливе залучення кваліфікованих спеціалістів із відповідних галузей науки та досвідчених практиків цієї галузі, вчених-юристів та юристів-практиків. Вплив принципу професіоналізму відіграє важливу роль у нормотворчості, він забезпечує якість нормативних актів та ефективне правове регулювання.

Міністерство складає організовану систему, що містить в собі певні підсистеми з єдністю всіх елементів: мети, задач, інструментів, очікуваних результатів, з одного боку, а з іншого — нормативні акти міністерства є

складовою всієї системи права. Поєднання та взаємозв'язок цих систем забезпечує принцип системності.

В.Д. Бакуменко зазначає, що з погляду системного підходу нормотворчість характеризується внутрішньою єдністю трьох її компонентів: пізнання, діяльності та результату, які утворюють закінчений цикл нормотворчості [5, с.210].

Розглядаючи принципи законотворчості, Терлецька І.С. визначає принцип додержання міжнародних стандартів як відповідність положень закону міжнародним зобов'язанням України. Відповідно до цього принципу визнається пріоритет загальнодержавних принципів міжнародного права в галузі прав людини та забезпечується відповідність ним внутрішнього національного законодавства [11]. Додержуватися міжнародних стандартів необхідно і при здійсненні нормотворчості, адже виконання загальнодержавної програми адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу передбачає перегляд нормативних актів міністерств України, котрі регулюють діяльність тієї сфери, що входить до їх компетенції шляхом відображення (рецепції) цілого комплексу понять, концепцій, правових принципів, що становлять так зване "acquis communautaire".

Здійснюючи нормотворчу діяльність, як і законотворчу та правотворчу, необхідно враховувати принцип техніко-юридичної досконалості та належної деталізації при розробці нормативно-правових актів. Юридична практика та наукові дослідження пропонують сукупність правил, прийомів, способів розроблення, складання, оформлення нормативно-правових актів. Розробники мають досконало володіти всіма засобами юридичної техніки. Правила викладення правових норм вимагають від розробника конкретність і вичерпну повноту правового регулювання, стислість і компактність викладених правових норм, скорочень зайвих дублювань.

У нормотворчій діяльності необхідно враховувати принцип ефективності, що вимагає забезпечення досягнення внаслідок дії нормативного акта максимального можливих позитивних результатів за рахунок мінімально необхідних витрат ресурсів суб'єктів господарювання, громадян, держави та її органів.

Особливе місце в нормотворчій діяльності посідає принцип відповідальності. Важливість цього принципу визначається тим, що рішення про підготовку нормативного акта приймає керівник відповідного рівня компетенції. Але цьому передують підготовка рішення, яка може бути дуже великою за обсягом і складною, вимагати різної кількості та кваліфікації фахівців-управлінців, а також відповідних витрат часу [5, с. 21]. Незалежно від організаційної структури міністерства, ступеня децентралізації й делегування повноважень один керівник повинен нести повну й абсолютну відповідальність перед урядом за роботу всього колективу і в нормотворчій діяльності також, адже на керівників покладені владні й управлінські функції із забезпечення і зміцнення законності й правопорядку. В практичній діяльності міністерства за кожним структурним підрозділом закріплено відповідальність за виконання його завдань з нормотворчості, визначених в плані роботи міністерства. Даний принцип спонукає державних службовців усвідомлювати свої обов'язки перед державою та розуміти значення своїх дій чи бездіяльності, прагнення довести справу до логічного завершення, пошуку і реалізації нестандартних рішень. Забезпечення функціонування принципу відповідальності потребує від посадових осіб та керівників усіх ланок управління пояснення й обґрунтування своїх вчинків перед тими, хто цього вимагає. Важливість і необхідність застосування цього принципу визначається ще й тим, що він забезпечує дотримання всіх вищезгаданих принципів нормотворчості. Принцип відповідальності полягає в організації діяльності орієнтований на позитивні показники.

Причинами безвідповідальності за наслідки нормотворчості в Україні стали конкретні фактори. По-перше, досі не сформовано правові механізми відповідальності

службовців органів виконавчої влади за нормотворчі ініціативи та дії. З іншого боку, відсутня правова визначеність важелів лобістського впливу громадськості на дії і рішення органів влади та окремих управлінців.

Варто зазначити, що між розглянутими принципами існує тісний взаємозв'язок. Жоден з принципів не існує сам по собі, вони взаємозалежні та взаємозумовлені.

ВИСНОВКИ

Виходячи з розглянутих положень та вимог, що науковці висувують до нормотворчості та нормативно-правових актів, можемо стверджувати про необхідність та обов'язковість застосування принципів нормотворчості, сформованих у даній статті, в практичній діяльності міністерства. Вважаємо за доцільне доповнити проект Закону України "Про нормативно-правові акти" статтею "Принципи нормотворчої діяльності", де виокремити та узагальнити ті принципи, що визначають загальний характер такої діяльності всіх органів влади. На жаль, в проектах такого закону законотворці не передбачили основоположних ідей нормотворчості.

ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Наведений перелік принципів нормотворчості міністерства не є вичерпним і довершеним. Ця проблема потребує подальшого наукового дослідження, що сприятиме глибокому розумінню змісту нормотворчості, вдосконаленню процесу нормотворчості міністерства України.

Література:

1. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления: курс лекций / Г. В. Атаманчук. — Изд. 2-е, дополн. — М.: Омега-Л, 2004. — 584 с.
2. Адміністративне право України. Академічний курс: підруч.: у двох томах. Том 1. Загальна частина / Ред. колегія: В. Б. Авер'янов (голова). — К.: Видавництво "Юридична думка", 2004. — 584 с.
3. Бабаев В.К. Общая теория права. Курс лекций / Под общ. ред.: Бабаев В.К. — Нижний Новгород: Изд-во Нижегород. ВШ МВД РФ, 1993. — 544 с.
4. Бабаев В. К. Теория права и государства в схемах и определениях: учебное пособие / Бабаев В.К., Баранов В.М., Толстик В.А. — М.: Юристъ, 1998. — 251 с.
5. Бакуменко В.Д. Формування державно-управлінських рішень: проблеми теорії, методології, практики: моногр. — К.: Вид-во УАДУ, 2000. — 328 с.
6. Горбунова Л.М. Принцип законності у нормотворчій діяльності органів виконавчої влади: монографія / Л.М. Горбунова. — К.: Юрінком Інтер, 2008. — 240 с.
7. Колпаков В.К. Адміністративне право України: підручник. — К.: Юрінком Інтер, 1999. — 736 с.
8. Комаров С. А. Общая теория государства и права: Учебник. — 3-е изд., переработанное и дополненное. — М.: Юрайт, 1997. — 416 с.
9. Мельниченко В. І. Цит. за: Гудима Н. В. Принципи відкритості і прозорості в діяльності органів державного управління України (організ.-правові засади): [монографія] / Н.В. Гудима. — Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2007.
10. Совгиря О. В. Принципи відкритості, прозорості та гласності діяльності Уряду: визначення змісту та співвідношення понять / О. Совгиря // Публічне право. — 2011. — № 2. — С. 19—26.
11. Терлецька І.С. Принципи законопроекткування в системі загальноправових принципів як головний фактор ефективності вітчизняної законотворчості [Електронний ресурс] // Теорія та історія держави і права. — 2010. — № 3. — Режим доступу — http://www.nbuv.gov.ua/port/Soc_Gum/Nzizvru/2010_3/p3_5.html
12. Філософський енциклопедичний словник / За ред. В.І. Шинкарук. — К.: Абрис, 2002. — 992 с.
13. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. — К.: Укр. енцикл., 1998. — Т.1: А-Г. — 672 с.

Стаття надійшла до редакції 08.02.2012 р.